

Agnieszka GONTASZEWSKA¹
Andrzej KRAIŃSKI¹

„CONSOLIDIERTE GRÜNBERGER GRUBEN” – ZARYS HISTORII

Artykuł przedstawia najważniejsze fakty z dziejów spółki „Consolidierte Grünberger Gruben”, która prowadziła wydobycie węgla brunatnego metodą podziemną w okolicach Zielonej Góry w latach 1841–1945. Była to jedna z najstarszych i najdłużej działających kopalni na Dolnym Śląsku. Niestety w latach powojennych wszelkie dokumenty i materiały jej dotyczące zostały zniszczone. Historia kopalni została odtworzona na podstawie opisów zachowanych w niemieckiej literaturze fachowej, a także nielicznych dokumentów przechowywanych w archiwach niemieckich. Artykuł przedstawia historię odkrycia węgla brunatnego w rejonie Zielonej Góry oraz rozwój spółki „Consolidierte Grünberger Gruben”. Przedstawiono tereny, na których prowadzono wydobycie węgla brunatnego (metodą podziemną) a także geologiczne warunki jego występowania. Wspomniano także o innych kopalniach węgla brunatnego z okolic Zielonej Góry.

1. Wstęp

Zielona Góra i jej okolice, zaliczane przed II wojną światową do Dolnego Śląska, były przez ponad 110 lat związane z górnictwem węgla brunatnego. Istniało tu kilka większych i kilkanaście zupełnie małych kopalni węgla brunatnego, w większości podziemnych. Prawie wszystkie zakończyły swą działalność na początku XX wieku. Zachowały się o nich bardzo skąpe informacje i nieliczne ślady. Najstarszym i jednocześnie największym zakładem górniczym była spółka „Consolidierte Grünberger Gruben” (Zjednoczone Kopalnie Zielonogórskie), działająca do końca II wojny światowej. Ostateczny koniec wydobycia w zielonogórskich kopalniach nastąpił w roku 1947. Nie zachowały się (lecz z pewnością przetrwały wojnę) w zasadzie prawie żadne materiały dotyczące zielonogórskich kopalni. Nieliczne mapy i sprawozdania roczne odnaleźli autorzy w roku 2007 w archiwach niemieckich. Na ich podstawie, a także na podstawie niemieckich prac z zakresu górnictwa węgla brunatnego udało się odtworzyć historię kopalni.

¹ Instytut Budownictwa Uniwersytetu Zielonogórskiego, ul. prof. Z. Szafrana 1, Zielona Góra.

2. Odkrycie węgla brunatnego w okolicy Zielonej Góry

Występowanie węgla brunatnego na Dolnym Śląsku było znane od dawna, zwłaszcza w miejscach, gdzie pokłady węgla znajdowały się tuż pod powierzchnią ziemi. Nie było jednak możliwości jego szerokiego wykorzystania. Dopiero pod koniec XVIII w. pojawiła się potrzeba zastąpienia drewna innym, surowcem energetycznym o wyższych parametrach, który zaspokoi rosnące potrzeby rozwijającego się przemysłu. W 1. połowie XIX w. rozpoczęto szeroko zakrojone poszukiwania złóż węgla brunatnego. Pierwszymi kopalniami węgla brunatnego były kopalnie „Fortuna” koło Ziębic (Chwastek, 1974) oraz kopalnia w Radomierzycach koło Zgorzelca (Bujkiewicz, 1997) otwarta w roku 1922, lecz działająca bardzo krótko. Początkiem bujnego rozwoju górnictwa węgla brunatnego na Dolnym Śląsku był rok 1840, kiedy to uruchomiono kopalnie „Elisabeth” w Lichtenau koło Lubania, „Louise” koło Nieder-Schönbrunn oraz „Segen Gottes” w Hermsdorf koło Zgorzelca.

Zielona Góra związała się z węglem brunatnym w roku 1838, kiedy to odkryto pokłady węgla brunatnego w okolicy młyna Preislera niedaleko podzielonogórskiej Ochli. Ich odkrywcą był kupiec Carl Adolph Pohlenz, którego nazwisko będzie nosić jeden z najważniejszych pokładów oraz kilka szybów kopalnianych w latach 30. XX wieku. Kolejne badania wykazały liczne wystąpienia pokładów węgla w południowo-zachodniej części miasta oraz w jego pobliżu. Złóża węgla udokumentowano m.in. w okolicy dzisiejszych wsi: Wilkanowo, Świdnica, Ochla, Słone, Letnica, Buchałów, Urzuty, Niwiska, Kaczenice oraz Piaski.

3. Historia „Consolidierte Grünberger Gruben”

24 listopada 1840 Carl Pohlenz podpisał umowę o współpracy z tajnym radcą Carlem Georgiem Treutlerem z Wałbrzycha (Benyskiewicz & Szczegóła, 1991; Claus, 1957; Gontaszewska & Kraiński, 2008; Schmidt, 1922). Umowa dotyczyła obszaru w promieniu sześciu mil od Zielonej Góry. Po przeprowadzeniu dalszych odwiertów badawczych utworzyli oni zakład górniczy o nazwie „Friedrich Wilhelm”. 8 października 1841 zawarto kolejną umowę, rozszerzając grono uczestników spółki. Udziałowcami kopalni stali się: radca Carl George Treutler z udziałami $53 \frac{3}{6}$, kupiec Johann Samuel Mannigel z udziałami $17 \frac{5}{6}$, referent sądowy Paul Leopold Schuhmann z udziałami $17 \frac{5}{6}$, kupiec Friedrich August Grempler z udziałami $17 \frac{5}{6}$, oraz kupiec Carl Adolph Pohlenz z udziałami 15. Podział kuksów (akcji przedsiębiorstwa górniczego) uległ zmianie w roku 1865, wskutek wprowadzenia nowego prawa górniczego.

Udziałowcy nabyli łącznie 46 obszarów górniczych o łącznej powierzchni $94147441,36 \text{ m}^2$, z czego 20 obszarów działało pod nazwą Consolidierte Grünberger Gruben, a 2 pod nazwą Cons. Carl. Zostały one następnie połączone, a pozostałe obszary (m.in. Victoria, Kleine Agathe, Kleine Christiane, Mathilde, Langerfehnt Glück, Glück auf, Juliane, Zukunft, Förster, Kleiner Grich oraz obszary od nr 1 do 14) pozostawiono.

stały w niezmiennym układzie. Spółka posiadała także dwa obszary górnicze poza Zieloną Górą: „Amsel” oraz „Gottes Segen” w okolicy Żagania, o łącznej powierzchni 4378000 m². Jedynie na niektórych spośród tych obszarów rozpoczęto eksploatację (Gontaszewska & Kraiński, 2007, 2008, 2009; Kozik i in., 1980).

Rys.1. Carl Adolph Pohlenz – odkrywca węgla brunatnego w okolicy Zielonej Góry oraz jeden z założycieli kopalni.

Fig.1. Carl Adolph Pohlenz – the discoverer of the Zielona Góra lignite deposits and one of the mine founder.

Pierwszy węgiel brunatny z kopalni „Consolidierte Grünberger Gruben” (choć oficjalnie nazwa ta została nadana dopiero w roku 1905) wyjechał na powierzchnię ziemi w roku 1841, z pokładu „Emilie”, choć można w literaturze spotkać także inne daty (np. 1842 czy 1838). Wydaje się jednak, że rok 1841 jest najbardziej prawdopodobny, gdyż taką datę podają księgi pamiątkowe wydane przez kopalnię z okazji jej 50-lecia (Gedenbaltt, 1890) oraz 100-lecia (Peugler, 1940). Jednak za moment powstania zielonogórskiej kopalni przyjmuje się 1840 r. – rok podpisania przez właścicieli pierwszej umowy. W wielu pozycjach literaturowych określa się tę kopalnię jako najstarszą kopalnię węgla brunatnego na Śląsku (Zimmermann, 2005). 23 listopada 1940 uroczyście obchodzono stulecie kopalni (Betriebsbericht, 1940).

Tona węgla w początkowych latach wydobywania kosztowała 8 srebrnych groszy (Silbergroschen), w roku 1853 podrożała do 10 groszy (Peugler, 1940). Były to dość niskie ceny, porównywalne z dniówkami robotników (rębacz 1. klasy zarabiał 8 srebrnych groszy za 10-godzinny dzień pracy). Niskie ceny węgla wynikały z niskich kosztów wydobywania – w XIX wieku była to głównie praca człowieka, a nie maszyn. W roku 1940 cena tony węgla wynosiła już 6 marek, czyli około 50 dawnych srebrnych groszy. Ilość wydobywanego przez zielonogórską kopalnię węgla brunatnego rosła systematycznie w latach 1840–1870, by następnie ustabilizować się na poziomie ok. 1 mln hektolitrowo rocznie aż do II wojny światowej. Wydobywanie było uzależnione nie tyle od wydajności kopalni, co od możliwości zbytu kopaliny, wynikającego głównie z kondycji zielonogórskiego przemysłu.

W roku 1890. zakłady górnicze posiadały m.in. 10 maszyn parowych o mocy 212 KM, służących do wydobywania węgla a także odprowadzania wody podziemnej, 2 maszyny parowe o mocy 20KM zainstalowane pod ziemią, 3 pulsometry o mocy 4 KM i pompę membranową o mocy 2 KM (Gedenkblatt, 1890).

Rys. 2. Grafika przedstawiająca wielkość wydobycia węgla brunatnego, z książki pamiątkowej wydanej na 100-lecie kopalni; jeden wagonik symbolizuje około 10 tys. ton węgla (Peugler, 1940)

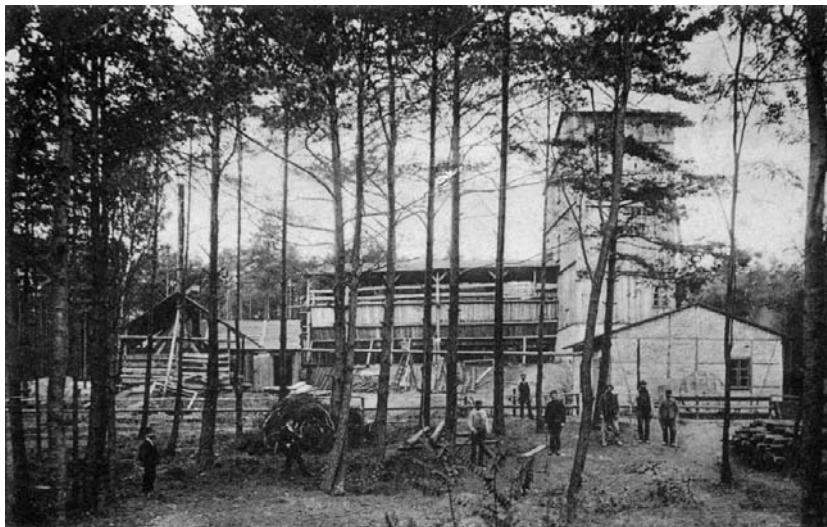
Fig. 2. Lignite production, the figure derive from memory book published for mine centenary, one car symbolizes ca 10000 t of lignite (Peugler, 1940)

Założyciel zielonogórskich kopalni – C.A. Pohlenz niestety nie doczekał lat świetności swojego przedsiębiorstwa, ale był świadkiem szybkiego rozwoju kopalni. Do końca życia zajmował się handlem artykułami żelaznymi, ale zarówno to zajęcie, jak i udziały w zielonogórskich kopalniach, nie uczyniły go człowiekiem bogatym. Zmarł w roku 1866, właściwie prawie bez środków do życia. Dla uczczenia jego zasług dla zielonogórskiego przemysłu miasto przyznało wdowie tzw. żołąd honorowy, a zielonogórskie kopalnie pozostawiły jej oraz dzieciom uprzywilejowane udziały w kopalniach. Grób Pohlenza, ze skromnym pomnikiem ufundowanym przez rodzinę i znajomych, znajdował się na cmentarzu Zielonego Krzyża (Peugler, 1940).

Początki działalności Consolidierte Grünberger Gruben na rynku materiałów opałowych były dość trudne. Na początku XIX wieku najpopularniejszym surowcem energetycznym było drewno, mimo że węgiel, zarówno brunatny, jak i kamienny mają o wiele wyższą kaloryczność. Węgiel kamienny był jednak trudno dostępny w Zielonej Górze i drogi ze względu na koszty transportu. Sytuacja zmieniła się po roku 1840, kiedy ruszyło wydobycie węgla brunatnego w zielonogórskich kopalniach. Trzeba było jednak przekonać właścicieli zakładów przemysłowych oraz mieszkańców do nowego paliwa. Przykładem takiej reklamy jest artykuł zamieszczony w najważniejszej zielonogórskiej gazecie „Grünberger Wochenblattes” w roku 1841, przedstawiający szerokie zalety węgla brunatnego. Paliwo to uchodziło wśród mieszkańców za materiał „brudny” i niewygodny w użyciu. Pylasta postać węgla istotnie utrudniała korzystanie z niego w warunkach domowych.

Aby przekonać do nowego paliwa największych potencjalnych odbiorców, czyli zakłady przemysłowe, kopalnie musiały na swój koszt skonstruować i oddać do użytku specjalny piec dostosowany do opalania węglem brunatnym (Gedenkblatt, 1890; Stein, 1928). Węgiel brunatny znalazł wkrótce swoje najważniejsze zastosowanie w silnikach parowych. Po raz pierwszy do swojej maszyny parowej użyły go przedsiębiorstwa Röstel, Augspach & Comp., a zaraz potem fabryka tkanin Förstera – największa fabryka w mieście. Z zielonogórskiego węgla korzystała także przedsiębiorstwa E. Eichmanna w Czerwieńsku. W latach siedemdziesiątych XIX wieku stał się on najważniejszym materiałem opałowym w Zielonej Górze i okolicach, a zielonogórskie kopalnie zatrudniały 150–200 osób.

Jedynym z największych sukcesów zielonogórskich kopalń było otrzymanie srebrnego medalu na Wystawie Światowej w Paryżu w roku 1867. Jak pisała wówczas gazeta „Grünberger Wochenblatt”, doceniono nie tylko fakt, że „Consolidierte Grünberger Gruben” to najdłużej działająca kopalnia na Śląsku, ale także trudności, jakie musiała przezwyciężyć. Był to m.in. brak fachowej siły roboczej, odczuwany szczególnie dotkliwie podczas wojen – np. w roku 1866, czy podczas wojny niemiecko – francuskiej w latach 1870–1871. Podejmowano próby ściągania fachowców z innych krajów – np. w trakcie wojny niemiecko – francuskiej sprowadzono 29 górników ze Szwecji, jednak po krótkim czasie wszyscy oni zdecydowali się na powrót do ojczyzny. Przez 10 lat (1882–1892) działała w Zielonej Górze szkoła górnicza, a w latach 40. XX wieku planowano jej ponowne otwarcie.

Rys. 3. Jedyne zachowane zdjęcie kopalni. Szyb Carl.

Fig. 3. The only mine photo. Carl shaft

Po latach prosperity przyszły dla zielonogórskich kopalń nieco gorze czasy. Do Zielonej Góry dotarła kolej żelazna, dzięki której dużo łatwiejszy (i tańszy) stał się transport – w tym węgla kamiennego ze Śląska. Aby nie dopuścić do wyparcia z rynku węgla brunatnego wybudowano w roku 1884 fabrykę brykietów w okolicy dzisiejszej alei Wojska Polskiego (obecnie zakład produkcji betonu), gdzie zachowały się jeszcze zabytkowe budynki, m.in. komin. Węgiel brunatny transportowany był do fabryki kolejką wąskotorową. Brykiety znalazły zastosowanie jako materiał opałowy w domach, a także jako paliwo do silników parowych, w hutach szkła, cegielniach oraz jako surowiec do emaliowania wyrobów żelaznych (Gedenkblatt, 1890). Według badań przeprowadzonych w chemiczno-technicznym zakładzie badawczym w Berlinie brykiety zawierały średnio 19,09% wody, 7,08% siarczków i innych substancji nieorganicznych, 49,92% węgla, 3,61% wodoru, 1,02% azotu oraz 19,28% tlenu. Kaloryczność brykietów została określona na 4407 kalorii (Peugler, 1940).

Ze względów praktycznych brykiety miały szczególne znaczenie dla właścicieli domów. Od tej pory nawet najdrobniejszy, pylasty węgiel był przerabiany na brykiety, a nie jak dotychczas, składowany na hałdach. Lepsze wykorzystanie surowca, nowocześniejsze kotły, a także przeprowadzona w kopalniach modernizacja pozwoliła na obniżenie cen i węgiel brunatny mógł z powodzeniem konkurować z bardziej kalorycznym węglem kamiennym. W zielonogórskich zakładach przemysłowych węgiel brunatny zdecydowanie wyparł inne surowce energetyczne. Wielu historyków uważa, że miejscowe złoża węgla brunatnego przyczyniły się do szybkiego rozwoju przemysłu w mieście pod koniec XIX wieku.

Jednak uruchomienie fabryki brykietów nie rozwiązało wszystkich ekonomicznych problemów kopalni. Budowa fabryki tak mocno nadwężyła finanse przedsiębiorstwa, że jego udziałowcy zaczęli zastanawiać się nad „uśpieniem” kopalni, czyli zawieszeniem wydobywania. Najgorszy był rok 1890 – pięćdziesiąty z kolei w historii kopalni. Wtedy to posiadacz największej części udziałów, nieznanego nazwiska kupiec z Wałbrzycha, aby ratować swój kapitał, zdecydował się na odsprzedanie swoich kłusów zielonogórczom. Kopalnia stała się własnością zielonogórskich kupców, a na jej czele stanął Hickethier. Jak optymistycznie (i patriotycznie) pisała wówczas „Grünberger Wochenblatt”: *„Dalsze istnienie naszej kopalni jest już zapewnione. Dotychczasową przeszkodą była okoliczność, że największa część udziałów znajdowała się w rękach pewnego zamiejscowego człowieka, który nie miał ochoty włożyć w fabrykę potrzebnego kapitału. Teraz wszystkie udziały znajdują się w rękach zielonogórczów, którzy są zdecydowani doprowadzić ponownie kopalnię do stanu świetności”*. W wyniku tych perturbacji pełne wydobywanie zostało wznowione dopiero w roku 1894 (Peugler, 1940).

Sytuacja uległa zmianie wraz z rozwojem odkrywkowych kopalń węgla brunatnego na Łużycach (okolice Weißwasser i Hoyerswerdy). Węgiel wydobywany tym systemem był znacznie tańszy, a kopalnie znajdowały się niespełna 100 km od Zielonej Góry. Pojawił się też zupełnie nowy konkurent w zakładach przemysłowych – prąd elektryczny. Jednak choć węgiel został wyparty przez niego z fabryk, to nadal był po-

trzebny do jego produkcji. W roku 1922 uruchomiono elektrownię o mocy 5740 kW, która korzystała z miejscowego węgla. Wyprodukowany prąd zużywany był głównie przez przemysł (największym odbiorcą była fabryka Deutsche Wollenwaren), ale pokrywał także zapotrzebowanie mieszkańców miasta (Bujkiewicz, 1997). W roku 1925 elektrownia została przejęta przez Märkische Elektrizitätswerk AG z Berlina, które już w roku 1922 zaczęło współpracę z miastem. Elektrownia przestawiła się na wytwarzanie prądu dla przemysłu, a produkcję prądu dla mieszkańców Zielonej Góry przejęła elektrownia Finkenheerd, znajdująca się niedaleko Frankfurtu nad Odrą. W roku 1927 powstała spółka założona przez Märkische Elektrizitätswerk AG oraz miasto Zielona Góra pod nazwą „Elektrowirtschaft Grünberg G.m.b.H.”

Zapotrzebowanie na węgiel brunatny znowu zmalało, a najważniejszym produktem Grünberger Consolidierte Gruben stały się brykiety. Wszystkie te wydarzenia spowodowały spadek opłacalności wydobywania, wskutek którego pod koniec roku 1937 kopalnie zielonogórskie postawiono w stan likwidacji. Wydobywanie zostało czasowo wstrzymane, ale nie doszło do zwolnień górników. 1 czerwca 1938 wydobywanie zostało wznowione, a kopalnie stały się częścią przedsiębiorstwa „Gewerkschaft Emma Braunkohlengrube”, do którego należała duża kopalnia w Bielicach Kożuchowskich.

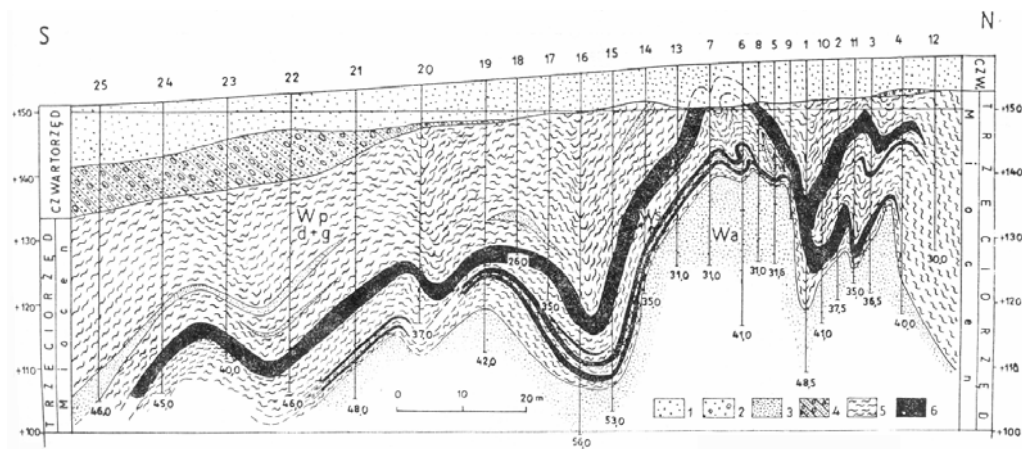
1 lipca 1940 udziały przedsiębiorstwa Emma Braunkohlengrube zostały wykupione przez Märkische Elektrizitätswerk AG. Przedsiębiorstwo to zostało jednym z głównych odbiorców węgla. Zapotrzebowanie było tak duże, że surowca nie starczało dla potrzeb brykietowni. W roku 1940 wyprodukowano jedynie 5846 ton brykietów.

Jak wynika z ostatniego zachowanego sprawozdania rocznego (za rok 1940), największymi odbiorcami surowego węgla brunatnego były przedsiębiorstwa: „Deutsche Wollenwaren Manufaktur” (ok. 31 % wydobywania) – późniejsza „Polska Wełna”, „Märkische Elektrizitätswerkes – Kraftwerk Grünberg” (ok. 18%), Fabrik Gruschwitz Textilwerke AG, Neusalz/Oder (15%) – Późniejsza fabryka nici „Odra”, oraz Fabrik Gebrüder Garve, Neusalz/Oder (12%) (Betriebsbericht, 1940).

Po raz ostatni zielonogórski węgiel zyskał na znaczeniu po zakończeniu II wojny światowej, w latach 1945–46, kiedy to wstrzymano dostawy prądu z frankfurckiej elektrowni. Prąd dla miasta musiała zapewnić miejscowa elektrownia węglowa. Dostawy węgla kamiennego ze Śląska nie dochodziły prawie do miasta i jedynym źródłem materiału opałowego były zielonogórskie kopalnie węgla brunatnego. W tym czasie eksploatacja odbywała się już poza terenem miasta, w okolicach wsi Słone. Jednak ze względu na stan techniczny kopalń oraz brak wykwalifikowanych pracowników nie były one w stanie zapewnić odpowiedniej ilości surowca i konieczne było sprowadzanie węgla z innych zakładów górniczych. Ze względu na brak funduszy na dalsze badania (wiercenia poszukiwawcze) oraz stan istniejących szybów w roku 1947 kopalnia uległa likwidacji. Szczegóły dotyczące przejmowania kopalni przez polskie władze oraz jej zamknięcia można znaleźć w pracy Bujkiewicza (1997).

4. Geologiczne warunki występowania węgla brunatnego

Węgiel brunatny okolic Zielonej Góry jest związany ze strukturą zwaną Wałem Zielonogórskim (Tries, 1933). Jest to morena utworzona podczas zlodowacenia Warty ze spiętrzonych warstw miocenu i starszego plejstocenu. Wysokość względna tej równoleżnikowo rozciągniętej struktury wynosi około 150 m. Pokłady węgla brunatnego występują w zaburzeniach glacictektonicznych Wału wraz z ilami formacji poznańskiej (rys.4.). Takie położenie pokładów wymagało eksploatacji podziemnej, która odbywała się głównie w siedłach antyklin i schodziła do poziomu wód podziemnych, z reguły nie przekraczając głębokości 50 m. W literaturze niemieckiej wyróżniano dwa równoległe do siebie obszary (Flötzzug) występowania pokładów węgla w okolicy Zielonej Góry. Obszar południowy ciągnie się od Bogaczowa na zachodzie przez Świdnicę, Ochłę, Raculę, Drzonków, Kisielin, Droszków do Zaboru na wschodzie, a obszar północny od Letnicy na zachodzie przez Buchałów, Słone i Wilkanowo do centrum Zielonej Góry (Berg, 1913). W nadkładzie węgla występują utwory plejstocenu oraz niebieskie i szare iły formacji poznańskiej, często eksploatowane obok węgla na potrzeby licznych lokalnych cegielni. W ilach często znajdowano odciski mioceńskich roślin (Berg, 1913). Miąższość pokładów węgla nie jest duża, z reguły 3–4 m. Spąg węgla stanowią szare iły, a poniżej zalegają piaski kwarcowe. Wiek węgla określany jest na miocen środkowy, a złoża te zaliczane są do I (środkowopolskiej) grupy pokładów (Biernat, 1968; Ciuk, 1992; Kozłowski, 1978; Piwocki, 1992).

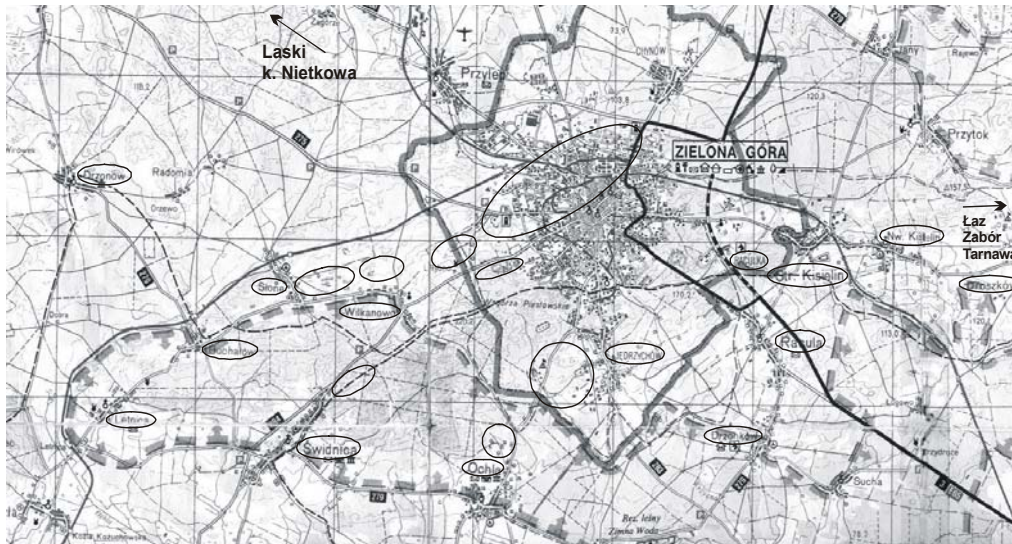
Rys. 4. Przekrój geologiczny południowej części Zielonej Góry (Ciuk, 1992); 1 – piaski, 2 – piaski i otoczaki, 3 – piaski drobnoziarniste, 4 – gliny zwałowe, 5 – iły, 6 – węgiel brunatny, Wa – warstwy adamowskie, Ws – warstwy środkowopolskie; Wp – warstwy poznańskie

Fig. 4. Geological cross section of south part of Zielona Góra (Ciuk, 1992); 1 – sands, 2 – sands and boulders, 3 – fine sands, 4 – boulder clay, 5 – clays, 6 – lignite, Wa – “adamowskie” layers, Ws – “środkowopolskie” layers ; Wp – “poznańskie” layers

5. Tereny eksploatacji zielonogórskich kopalń

Wydobycie węgla brunatnego przez spółkę Consolidierte Grünberger Gruben rozpoczęło na terenie dzisiejszej Zielonej Góry, a następnie było ono systematycznie przesuwane na zachód, w stronę wsi Wilkanowo (Wittgenau oraz Heinrichau) oraz Słone (Schloin). W XX wieku obie te wsie były zamieszkałe głównie przez górników, a w wielu rodzinach zawód ten przechodził z ojca na syna.

Według „Gedenkblatt zum...” (1890) w latach 1840–1890 wydobywanie odbywało się na północnych krańcach wsi Świdnica (szyby nr 24 i 25, Helene, Heide), na północ od wsi Wilkanowo (Kaiser Wilhelm, Schwarze, Treutler, Hasper, Manningel), w okolicy dzisiejszego przysiółka Rybno (szyby nr 7, 11 i 13, Friedrich Wilhelm, Emilie, Otto, Carl, Bahn), na południe od obecnej ul. Łużyckiej (szyby nr 5, Krug von Nidda, Fuchs²²), na terenie dzisiejszych osiedli Malarzy, Przyjaźni i Zacisze (szyby nr 8/9, 12, 14, 15, 17, 18, 19, 23, Die Ruhe).

Rys. 5. Mapa okolic Zielonej Góry, zaznaczono miejscowości, w których istniały kopalnie węgla brunatnego oraz obszary eksploatacji

Fig. 5. Map of Zielona Góra surroundings, the places of exploitation and lignite mine were marked

W kolejnych latach oddawano do eksploatacji pokłady zlokalizowane głównie na południe od obecnej ul. Łużyckiej. Udostępniono je szymbami: Herrman, Albert, Johannes, oraz Reinhold. Jednym z większych pokładów był eksploatowany w latach 20. XX pokład Alexander I (obecne ulice Braci Gierymskich, Francuska, Budziszyska, Kaljewska), który jako Alexander II ciągnął się na północny-wschód. Wiadomo także, że w latach 30. XX wieku wydobywanie odbywało się już głównie poza miastem, w okolicy wsi Słone oraz Wilkanowo. Jedna z grup pokładów położona była na zachód od dzi-

siejszej ul. Botanicznej, ok. 0,5 km na wschód od potoku Pustelnik – były to pokłady „Heinersdorf” (Jędrzychów). Z lat 1919–1922 oraz 1929–1940 zachowały się sprawozdania roczne, jakie kopalnia sporządzała dla Wyższego Urzędu Górniczego, można zatem dokładnie odtworzyć kolejność eksploatacji. W latach 20., 30. i 40. XX w. eksploatację prowadzono głównie w okolicy dzisiejszych wsi Wilkanowo, Słone i Buchałów szybami Pohlenz oraz Schloin (Betriebsbericht 1929-1940).

Niektórym z pokładów nadawano nazwy na cześć ludzi związanych z górnictwem. Nazwa pokładu „Krug von Nidda” pochodzi od nazwiska dyrektora Wyższego Urzędu Górniczego, zmarłego w 1885 roku Otto Krug von Nidda, który położył wielkie zasługi dla zielonogórskich kopalni. Również niektórzy założyciele kopalni zostali tak uhonorowani (Manningel, Treutler oraz Pohlenz), a także pierwszy dyrektor zakładu górniczego – Julius Schwidtal.

Należy podkreślić, że „Consolidierte Grünberger Gruben” nie były jedynymi kopalniami w okolicy Zielonej Góry. W pracy z roku 1913 wymieniono m.in. następujące kopalnie, nie jest jednak jasne, czy wszystkie z nich były jeszcze wtedy czynne (Berg, 1913):

- Konsolidierter Ferdinand bei Droschkau (Droszków - Zabór),
- Langerscht-Glück bei Deutsch-Kessel (Nowy Kisielin),
- Juliane (na wschód od Zielonej Góry),
- Mathilde bei Neuwaldau (Raculka-Szosa Kisielińska),
- Förster bei Lawaldau (Racula),
- Johann Carl bei Drentkau (Drzonków),
- Zukunft bei Schweinitz (Świdnica),
- Glückauf bei Ochel-Hermsdorf (Ochla).

Wiadomo, że większość tych kopalń powstała w połowie XIX wieku. Z XIX-wiecznych prac naukowych wynika, że w roku 1893 istniały zakłady górnicze w Świdnicy oraz Droszkowie (Rosenberg – Lipinsky, 1893). Kopalnie te miały bardzo małe wydobywanie i zaspakajały wyłącznie lokalne potrzeby – mieszkańców okolicznych wsi czy miejscowego przemysłu, np. cegielni. Kopalnie te wraz z rozwojem przemysłu oraz wzrostem wydobywania w większych, bardziej konkurencyjnych kopalniach, stawały się nieopłacalne. Większość z nich prowadziła eksploatację przez zaledwie kilkanaście – kilkadziesiąt lat, korzystając z jednego pokładu, dlatego też bardzo trudno jest podać dokładną lokalizację niektórych z nich.

Wiele innych kopalń działało w większej odległości od Zielonej Góry – szczególnie w okolicy Kożuchów–Bytom Odrzański–Nowe Miasteczko. Większość tych małych przedsiębiorstw nie przetrwała jednak długo, warto jednak wspomnieć o następujących kopalniach działających na przełomie wieków XIX/XX oraz na początku wieku XX:

- Julius und Ferdinands Wille bei Naumburg (Klepina),
- Cons. Reichenau (Bogaczów k. Nowogrodu Bobrz.),
- Antonie i Emilie bei Weichau (Witków k. Kożuchowa),
- St. Michael bei Ober – Herzogswalde (Mirocin Górny),
- Adelheidsfund, Eduard Wilhelm, Weinberg b.Nenkersdorf (Drogomil),

- Lucie bei Groß-Würbnitz (Wierzbnice k. Bytomia Odrz.),
- Mathilde bei Neustädtel (Nowe Miasteczko).

Jak podaje spis zakładów przemysłowych (Schlesien, 1936), w roku 1936 w okolicy Zielonej Góry działały już tylko kopalnie:

- „Consolidierte Grünberger Gruben”, Grünberg (Zielona Góra),
- Braunkohlenwerk „Ferdinandsgrube“, Loos bei Grünberg (Łazy),
- „Consolidierte Emmagrube“, Bielitz bei Freystadt (Bielice Kozuchowskie).

Kopalnia „Mathilde” w Nowym Miasteczku działała w latach 1906–1925 (Żaba, 1976, 1977). Najdłużej, bo do lat pięćdziesiątych XX w. działała – pod nazwą „Maria” – dawna kopalnia Emma.

6. Zakończenie

Górnictwo węgla brunatnego odegrało ważną rolę w historii Zielonej Góry i jej okolic. To m.in. dzięki temu surowcowi mógł w 2. połowie XIX i 1. połowie XX wieku rozwijać się intensywnie zielonogórski przemysł. Szkoda, że zielonogórskie kopalnie odeszły w całkowite niemal zapomnienie. Trudno znaleźć ich ślady zarówno w terenie, jak i w archiwach. Autorzy poprzez swoje prace, w tym monografię kopalni (Gontaszewska & Kraiński, 2008) starają się ocalić od całkowitego zapomnienia ten fragment historii Zielonej Góry.

Literatura

1. BENYSKIEWICZ J., SZCZEGÓŁA H., *Zielona Góra, Zarys dziejów*. Wydawnictwo Poznańskie, Poznań, 1991.
2. BERG G., *Die Braunkohlenlagerstätten Schlesiens*, Abh. Preuss. Geolog. L A N F 72, Berlin, 1913.
3. BIERNAT S., *Węgiel brunatny w Polsce*, Wyd. Geologiczne, Warszawa, 1968.
4. BUJKIEWICZ Z., *Kopalnia węgla brunatnego w Zielonej Górze*. Studia Zielonogórskie nr 3, Zielona Góra, 1997.
5. CHWASTEK J., *Możliwość oddziaływania starych wyrobisk górniczych Dolnego Śląska na zagospodarowanie powierzchni terenu*. Prace Naukowe Ośrodka Badań Progностycznych Politechniki Wrocławskiej Nr 3, Wrocław, 1974.
6. CIUK E., *Z przeszłości poszukiwań i badań złóż węgla brunatnego w rejonie Kolo Młyna (Au Mühle) na południe od Zielonej Góry (woj. zielonogórskie)*, VIIth Glacitectonics Symposium, WSI, Zielona Góra, 1992.
7. CLAUS R., *Buch der Stadt Grünberg in Schlesien*, P. Keppler Verlag, Frankfurt am Main, 1957.
8. CZAJKA W., *Der Schlesische Landrücken, Eine Lndeskunde Nordschlesiens, Teil II*, Verlag Priebatschs Buchhandlung Breslau, 1938.
9. FREIS W., *Tertiär und Diluvium in Grünberger Höhenrücken. Ein Beitrag zur Klärung der Dislokationen in ostdeutschen Braunkohlentertiär*, Dessau 1933.
10. *Gedenkblatt zum 50jährigen Besthen der Consolidirten Grünberger Gruben in Grünberg i. Schl.*, Grünberg, 1890.
11. GONTASZEWSKA A., KRAIŃSKI A., *Szkody spowodowane podziemnym górnictwem węgla brunatnego w okolicy Zielonej Góry – informacje wstępne*, Prace Naukowe GIG. Górnictwo i Środowisko, nr 3. Katowice. 2007, 221–234.

12. GONTASZEWSKA A., KRAIŃSKI A., *Złóża węgla brunatnego na terenie gminy Świdnica*, Zielona Góra, 2008.
13. GONTASZEWSKA A., KRAIŃSKI A., *Problemy geotechniczne na terenach bylej podziemnej eksploatacji węgla brunatnego*, w: *Problemy geotechniczne i środowiskowe z uwzględnieniem podłoży ekspansywnych*, Wydawnictwa Uczelniane UTP, Bydgoszcz, 2009. 515–522.
14. KOZACKI L., *Przeobrażenia środowiska geograficznego spowodowane wglębnym górnictwem węgla brunatnego na obszarze Środkowego Pododrza*, Seria Geografia nr 21, UAM, Poznań, 1980.
15. KOZIK E., TOMASZEWSKA H., STAWIARSKI A., *Przegląd historycznych pól górniczych utworzonych w latach 1835–1945 dla złóż węgla brunatnego w obrębie woj. zielonogórskiego*, Drekop, Wrocław 1995.
16. KOZŁOWSKI S. (red), *Surowce mineralne Ziemi Lubuskiej*, Wydawnictwa Geologiczne, Warszawa 1978.
17. MAJCHRZAK J.P., *Na tropach dawnej Zielonej Góry*. Dom Wyd. Gest, Zielona Góra, 1993.
18. PEUGLER H. (red), *Die alten fünf Berwünsche. 100 Jahre Grünberger Braunkohlengruben*. Grünberger Verlags-Druckerei Paul Keppler, Grünberg, 1940.
19. PIWOCKI M., *Zasięg i korelacja głównych grup trzeciorzędowych pokładów węgla brunatnego na platformowym obszarze Polski*, Przegląd Geologiczny, nr 5 (469), Warszawa 1992.
20. von ROSENBERG-LIPINSKY, *Die Verbereitung der Braunkohlenformation im nördlichen Theile der Provinz Schlesien*, Jahrbuch der Königlich Preussischen Geologischen Landesamt und Bergakademie zu Berlin für das Jahr 1891, Band XII, Berlin, 1893.
21. *Schlesien Bodenschätze und Industrie*, Breslau, 1936.
22. SCHMIDT H., *Geschichte der Stadt Grünberg*, Grünberg, 1922.
23. STEIN E. (red.), *Die Stadt Grünberg i. Schlesien*, Deutscher Kommunalverlag G.m.b.H. Berlin-Friedenau 1928.
24. SZCZEGÓŁA H. (red), *Znani zielonogórzanie XIX i XX wieku*, t.1 i t.2., Wyd. Werbum, Zielona Góra, 1996.
25. ZIMMERMANN A.H., *Ostpreussens Bernstein und Lausitzer Braunkohle*, Sächsisches Archivblatt 2/2005, Freiberg, 2005.
26. ZABA J., *Zarys historii eksploatacji surowców mineralnych na terenie województwa zielonogórskiego*. Zeszyty Naukowe WSI nr 43, Seria Budownictwo nr 8, Zielona Góra, 1976.
27. ZABA J., *Historia eksploatacji węgla brunatnego na terenie środkowego Nadodrza*, Geologia, t.1., Uniwersytet Śląski, Katowice, 1977.
28. *Betriebsbericht des Braunkohlen-Bergwerks „Cons. Grünberger Gruben“ für das Jahr 1929–32* Bergrevier Görlitz, Spezial-Akten betr. Betrieb des Braunkohlenbergwerks Cons. Grünberger Gruben bei Grünberg i Schlesien, Abteilung 03, Fach B.g.3., Heft 11.

„CONSOLIDIERTE GRÜNBERGER GRUBEN” – AN OUTLINE OF HISTORY

The paper submits the most important historical facts of “Consolidierte Grünberger Gruben” company which managed lignite output near Zielona Góra in years 1841–1945. This company was one of the oldest and the longest-operative mines in Lower Silesia. Unfortunately after the Second World War all the documents have been destroyed. The mine history has been reconstructed on the basis of professional literature descriptions and some remained documents and maps from German archives. The paper describes history of lignite discovery near Zielona Góra and company development. Areas of lignite underground production and geological conditions of its occurrence were presented. Also another lignite mines from the environs of Zielona Góra were mentioned.